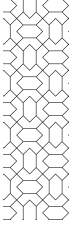

CITATION

Tözluyurt, Mehmet, "An Examination on Allah and the Eternity of Man in the Qur'an", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 13, 13 (2018/13) pp. 185-212

KUR'AN'DA ALLAH VE İNSANIN SONSUZLUĞU ÜZERİNE BİR İNCELEME

An Examination on Allah and the Eternity of Man in the Qur'an

Mehmet TÖZLUYURT

Dr. Öğr. Üyesi,

Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Assistant Professor,

Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies.

mehmet.tozluyurt@bozok.edu.tr; Orcid: 0000-0003-4422-9010.

Öz

Allah, Kur'an'da kendisinin zamansal bir varlık olmadığını "bekâ", "âhir" ve "hayyün lâ yemût" kavramlarıyla ifade etmiş; insanın ise zamansal bir varlık olarak sonsuzluğunu belirtmek için "ebed ve huld" kelimelerini kullanmıştır. Allah'ın başlangıcının olmadığı anlamına gelen "kadîm" kavramı üzerinde yürütülen tartışmalar, âlemin de kadîmliği konusunda filozof ve kelâm bilginleri arasında yeni görüşler çıkmasına neden olmuştur. Bu tartışmalarda Allah'ın sonunun olmaması, çok fazla gündeme gelmemiştir. Bâkîllânî ve Beyhakî ile birlikte Allah'ın bâkî olduğu, kelâmî eserlerde zikredilmeye başlanmıştır. Bu kavram âlimler tarafından özellikle insanın akıbeti, arazların durumu gibi konularla ilişkili olarak ele alınmıştır. Ayrıca Allah'ın dışında "bekâ" özelliğine sahip başka varlıkların olup olmadığı tartışılmıştır. Çalışmada Kur'an'da Allah ve insanın sonsuzluğunu ifade eden kavramlar hakkındaki kelâm bilginlerinin görüşlerine değinilerek, Allah ve insanın sonsuzluğunun yapısal nitelikleri noktasında çözümlemeci analizlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Allah, insan, bekâ, ahiret, sonsuzluk, ölüm.

AN EXAMINATION ON ALLAH AND THE ETERNITY OF MAN IN THE QUR'AN

Abstract

Allah has stated that He is not a temporal being with the concepts of "baqâ", "âkhir" and "hayyün lâ yamût" in the Quran; and has used the words "abad" and "khuld" to describe the eternity of man as a temporal being. Discussions on the concept of "qadîm" which means that there is no beginning of Allah has led to emergence of new opinions about eternity of universe among philosophers and theologs. Allah's endlessness is not much discussed in those debates.

It has begun to be mentioned with Bâqillânî and Bayhaqî in the works of kalam that Allah is "bâqî". This concept has been specially handled by scholars in relation to subjects such as the fate of man, the state of accidents. It is also argued if there are other beings that have a "baqâ" feature except Allah. In this study, it has been mentioned views of kalam scholars on the concepts that express the eternity of Allah in the Qur'an and has been given place to analytical expressions for structural qualities of eternity of Allah and man.

Keywords: Kalam, Allah, man, baqâ, the hereafter, eternity, death.

KAYNAKÇA

Tözluyurt, Mehmet, "Kur'an'da Allah ve İnsanın Sonsuzluğu Üzerine Bir İnceleme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 13, 13 (2018/13) ss. 185-212. **Makale Geliş T.:** 28/05/2018, **Kabul T.:** 31/05/2018.

Giriş

İrade ve akıl sahibi bir varlık yaratmayı, bizzat Allah dilemiştir. Bu iki özelliğin yanı sıra yardımcı ve rehber olmaları için insanlığa vahiy ve peygamber gönderilmiştir. Peygamberler de Allah'tan aldıkları mesajları olduğu gibi insanlara ulaştırmışlardır. Bu mesajlarda insanların hayatlarını tanzim etmede ihtiyaç duyacakları evrensel ilkeler yer almaktadır.¹ Bu ihtiyaçların başında, yaratıcının bizzat kendisini tanımak gelmektedir. Nitekim peygamberlerin ilk görevleri de her zaman insanlara Allah'ı en güzel şekilde tanıtmak olmuştur.

İnsan, rabbini tanıdıkça kendisini tanıyacaktır. Birey, Kur'an'ın ayetleri içine serpiştirilmiş Allah'ın özellik, isim ve sıfatlarını öğrendikçe kâmil insan olma yolunda mesafe katedecektir. Dünyada ölümlü olduğu gerçeği insanı, ahiret hayatında da ölümün varlığı hakkında düşünmeye sevk etmiştir. Bu konuda Allah, Kur'an'da çözümler ortaya koymuş mudur? Dünyada bir sonun olduğunu ölüm gerçekliğini tecrübe ederek tanık olan insan, acaba ahirette Allah gibi sonsuz olabilecek midir? Bu bağlamda Allah ile insanın sonsuzluğu hangi kavramlarla dile getirilmiştir? Bu ve benzeri soru ve sorunlar Kur'an'da geçen sonsuzluk kavramı üzerinde sağlıklı bir araştırmayı gerekli kılmıştır.

1. Kur'an'da Sonsuzluk Anlamına Gelen Kavramlar

İnsan, dünya hayatında akli ve iradesiyle özgürce eylemlerde bulunan sonlu bir varlıktır. Bu özelliğiyle o, diğer varlıklar gibi mümkünül-vücûddur. Mümkün varlığın her biri var olmada ve varlığını devam ettirmede Allah'a muhtaç² iken; Allah, zâtı gereği Vâcibü'l-Vücûd'dur. Vâcibü'l-Vücûd, herhangi bir şeye ihtiyacı olmamak anlamına gelir. Bu manada herhangi bir varlık Allah'a eş değildir. O, "kün" emrinin sonucunda varlık sahasına çıkan hiçbir varlığa benzemez. Varlığının bir başlangıç ve sonunun olması da düşünülemez. Kur'an'da Allah'ın sonlu

¹ Mehmet Altuntaş, "Kur'an'da Peygamberlere Gönderilen 'Suhuf/Kitaplar' Üzerine Bir Değerlendirme". *Turkish Studies* 11, sy. 12 (2016): 1-24. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9913>. Furat Akdemir, "Fetânet Sıfatı Bağlamında Hz. Peygamber'in Örnekliliği Meselesi" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), 63-77.

² Muhammed Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu alâ Fıkhî'l-ekber* (Beyrut: Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998), 65.

olmadığı, insanın ise ahirette herhangi bir sonla karşılaşmayacağını ifade eden birtakım kavramlar kullanılmaktadır.

1. 1. Bekâ

Sözlük anlamı itibariyle *bekâ*, bir şeyin ilk hâli üzere kalması, varlığını sürdürmesi anlamındaki “بقي” fiilinden türemiştir. Yok olma anlamına gelen *fenâ* kelimesinin zıddıdır. Ayrıca daimî ve geri kalan anlamalarında Allah'ın güzel isimleri arasında yer alan Bekâ ismi, ‘uzun süre beklemek’ anlamına da gelmektedir.³

Bâkî, iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi; Allah hakkında sonunun olmaması veya varlığının son bulmamasıdır. Yani herhangi bir süreyle sınırlanma olmaksızın bizatihi bâkî olandır. O'nun fenâ bulmasını veya fenâ bulacağını dile getirmek asla doğru olamaz. İkincisi; bir başkasının aracılığıyla veya kudretiyle, başkasına bağlı olarak bâkî olanlardır. Allah dışındaki tüm varlıklar bu kategori içerisinde değerlendirilir. Bu varlıkların fenâ bulacağını söylemek ise yanlış olmayacaktır.⁴

Allah'ın iradesiyle bâkî olanlar anlamına gelen *el-bâkî billâh* ifadesi de iki şekilde değerlendirilmektedir. Birincisi, *semâvâtın* kısımları gibi Allah'ın yok olmasını dileyinceye kadar kendi şahsı ile var olmaya devam edenlerdir. Ahirette cennet ehli gibi şahsı ile bâkî olanlar bir müddet değil sonsuza kadar kalırlar.⁵ “İşte onların yaptıklarının karşılığı rableri tarafından bir bağışlanma ve altlarından ırmaklar akan cennetlerdir. Onlar orada temelli kalacaklardır. Böyle amel edenlerin mükâfatı ne güzeldir” (Âl-i İmrân 3/136, 198. Bkz. en-Nisâ' 4/13, 57, 122).

İkincisi, insan ve hayvan gibi şahıs ve kısımları ile değil, çeşit ve cinsi ile varlığını devam ettirenlerdir. Ayrıca cennet ehli gibi ahirette zatlarıyla bâkî kalanlar olacaktır. Bunlar belirli bir sürenin aksine ebedî olarak bâkî kalacaklardır. “...içlerinde ebedî kalmak üzere...” (Âl-i İmrân

³ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty), 57; Ebû Hüseyin b. Ahmed İbn Fâris, *Makâyisü'l-luğâ*, thk: Abdüsselam Muhammed Harun. (byy.: Dâru'l-fikr, 1979), 1: 276; Muhammed Murtaza Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Mustafa Mecazi (Kuveyt: Tûrâsü'l-'Arabî, 2001), 37: 191; Ferit, Develioğlu, *Lügat (Osmanlıca-Türkçe)*, (Ankara: yy., 1998), 99.

⁴ İsfehânî, *el-Müfredât*, 57; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 37: 191.

⁵ İsfehânî, *el-Müfredât*, 57; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (byy.. yy., ty.), 330; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 37: 191.

3/15) ayetiyle Allah, bu duruma işaret etmektedir. Bütün bunların dışında çeşit ve cinsi ile bâkî olanlar vardır. “...Allah katındaki ise hem daha hayırlı hem daha bekâlıdır” (el-Kasas 28/60. Bkz. eş-Şûrâ 42/36) ayetiyle ahirette varlığın daimî olduğu ifade edilmektedir.⁶

Bekâ kavramı, tasavvuf ilminde Kur’an’daki kullanımından çok farklı bir şekilde yorumlanmıştır. Sûfi söyleme göre bekâ kavramı, canlı ve cansız her varlıkta Allah’ın bulunduğunu ve kulun kendisini sürekli Hak ile beraber görmesi şeklinde tarif edilmiştir. Mutasavvıflar insanın bekâsını üç kategoride ele alırlar. Birincisi, insanın kendisi ile bekâsıdır. Bu; ancak ilim, şükür, ibadet ve güzel ahlak sahibi olmakla gerçekleşir.⁷ İkincisi insanın insanla bekâsıdır. Bu tür bekâda birey, davranışlarını kendi arzusu çerçevesinde değil, başkasının zevk ve arzusu doğrultusunda yapar.⁸ Üçüncüsü ise insanın Allah ile bekâsıdır. Bu, Hz. Yusuf’u gören kadınların durumunda olduğu gibi⁹ insanın kendisine ait fayda ve zararı göremez hâle gelmedir.¹⁰

Sözlüklerde fikhî bir kalıp olarak geçen *el-Bâkiyâtü’s-Sâlihât* ifadesi, ‘insan için sevabı kalıcı ameller olup bunların da beş vakit namaz’ olduğu ifade edilmektedir. Kalıcı olanların sadece ‘*subhânallâh*’ ve ‘*elhamdülillâh*’ demek olduğunu söyleyenler de vardır. Doğrusu, Allah’ın rızası kastedilen bütün davranışların kalıcılık özelliğine sahip olduğudur.¹¹ “... Allah’ın bıraktığı sizin için daha hayırlıdır” (Hûd 11/86) ayetindeki *bakıyyetün* kelimesinin Allah’a izafeten kullanılması O’nu yüceltmek içindir. “Ahiret yurdu, işte gerçek yaşam odur; keşke farkına varsalardı” (el-Ankebût 29/64) ayetiyle işaret edilen de budur. “Şimdi onlardan bir bakiye (geride kalan eser) görüyor musunuz?” (el-Hâkka 69/8) ayetinde geçen “*bâkiyetün*” kelimesi ise ahiret yurdu için değil, dünya yurdu

⁶ İsfehânî, *el-Müfredât*, 57; Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, 37: 191.

⁷ İmâm Ebu’l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *Risâletü’l-Kuşeyrî*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2001), 102-103.

⁸ Ebî Bekr Muhammed b. İsmâil Kelâbâzî, *Te’arruf li mezhebi ehli’t-tasarruf*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1993), 143.

⁹ Yusuf 12/31.

¹⁰ Kuşeyrî, *Risâletü’l-Kuşeyrî*, 104; Kelâbâzî, *Te’arruf*, 142-145.

¹¹ İsfehânî, *el-Müfredât*, 57; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 131; Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve hakâikü’t-te’vil*, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1999), 2: 304, 349.

için geçerlidir. Ayetteki 'bâkiyetün' kelimesi, geri kalan, dünyada kalan anlamındadır.¹²

Kur'an'da bekâ kelimesi, Allah ve insanlar tarafından bir şeyin kalıcılığını ifade etmek üzere kullanılmıştır. İnsanlardan bir şeyin bâkiliğini iddia edenlere örnek Firavun'dur. Firavun, Allah'a iman eden sihirbazları cezalandıracağını ve bu cezanın şiddetli ve kalıcı olacağını söylemektedir (bkz. Tâhâ 20/71). Ayrıca o, Hz. Musa ile kıyaslandığında kendisinin daha kalıcı ve azabının da şiddetli olduğunu vurgulamaktadır.¹³ Bu tür bir iddia, âciz kimselerin halk nazarında kendi haysiyet ve şerefini üstün tutabilmek için dillendirebileceği bir iddiadır. Akıl sahibi her insan, Allah'ın cezasının, insanlar tarafından uygulanan cezadan daha şiddetli ve çetin olduğunu net olarak bilir. Dolayısıyla O'nun, bu şiddetli cezayı kabul etmemesi bunun yalan olmadığına delâlet eder. Firavun, "Anlaşılan o, size sihri/büyüyü öğreten liderinizdir" derken, ona iftira attığını bilmektedir. Çünkü o, Hz. Musa'nın sihir işinde mahir olanlarla bir araya gelmediğini, öncesinde onlarla karşılaşmadığını, tüm sihir erbabının sihri kimden öğrendiğini çok iyi bilmesine rağmen böyle söylemiştir.¹⁴ Mâtürîdî de Firavun'un azabının sürekli olamayacağını, "şayet göz rabbinin azabından bir şeyi tatmış olsaydı bunun gibi bir söz söylemezdi. Rabbinin kendisini buluş çağına eriştirdiğini bilmiş olsaydı bu şekilde konuşmaya cesaret edemezdi. Kendi azabının Allah'ın azabından daha şiddetli olduğunu sihirbazlara vaad etmezdi"¹⁵ sözleriyle dile getirmektedir.

İkinci olarak bekâ kavramı, Allah'ın dünyada verdiği rızkın daha hayırlı ve daha kalıcı olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. "Sakin kimilerini sınamak için onlardan bir kesimini faydalandırdığımız dünyanın cazibesine kapılma! Rabbinin sana verdiği nimetler hayırlı ve kalıcıdır" (Tâhâ 20/131). Râzî, dünya malının sürekli olmadığını şu şekilde açıklamaktadır: "Gözün bakışının anlamı, göz dikilen şeyin kusursuz

¹² İsfehâni, *el-Müfredât*, 57; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 37: 191.

¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmî'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, (Kahire: Merkezü'l-buhûsi ve'd-dirâsâti 'Arabiyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 2001), 16: 116.

¹⁴ Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, 16: 114; Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1981), 12: 88.

¹⁵ İmâm Ebî Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sümme*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2005), 7: 294.

görülməsi və beğenilməsi nədəniylə, ona aralıksız baxmaq və gözleri o şeydən çevirməməkdir. Bu, Kârun'un sərvətinə və yaşantısına bakanların yaptığına bənzər. Zira onlar, “Ne olurdu, Kârun'a bahşədilən zenginliğin bir bənzəri bizdə də olaydı. O gerçəkten çox böyük hissə sahibidir” (el-Kasas 28/75) demişlərdir. Bilgi və iman sahibi olanlar bunlara, “Yazıklar olsun sizə. Allah'ın mükâfâtı, iman sahibi və kalitəli iş yapanlar için daha məkbuldür” (el-Kasas 28/80) şəklinde karşılık vermişlərdir.¹⁶ Allah tərəfindən dünya həyatında peyğambərə verilən nımetlər; nübüvvət, risâlet və tevhitdir. Allah'a iman isə dünya həyatının rənk, sınıf və kendisi ilə faydalandığı şeylərdən daha hayırlı və kalıcıdır.¹⁷

Bekâ kavramı Kur'an'da üçüncü olaraq ahirət azabının daha şiddətli və kalıcı olduğunu bildirmədə kullanılmıştır (Tâhâ 20/127). Şöylə ki: “Gerçək şudur: Hər kim rabbinə günahkâr olaraq gəlirsə onun için cəhennəm vardır. O, orada ölmez və huzura kavuşamaz” (Tâhâ 20/74). Canlı maddə için iki durum söz konusudur: Ya həyat sahibi olaraq bâkî qalmaq yahut da ölmək. Bu nədənlə onun bu iki özelliğın hərhangı birindən bağımsız olması mümkün değıldir. Ahirəttəki azabın sonlu olması vəya diğər bir ifadəylə son bulması söz konusu değıldir. Bu durumda ayətin anlamı, “O kimse cəhennəmdə ən kötü durumda olur, ne onu hər şeydən kurtarıp rahata erdirəcək bir ölüme ulaşır, ne də fayda sağlayan bir həyata erer” şəklindeyir.¹⁸

Bekâ kavramı Kur'an'da dördüncü olaraq ahirətin dünyadan daha hayırlı və kalıcı olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır. “Fakatsiz dünya həyatını tərçih ediyorsunuz. Oysa ahirət həyatı daha hayırlı və daha sürəklidir” (el-A'lâ 87/16-17; bkz. el-Kasas 28/60; eş-Şûrâ 42/36). Ebû Abdullah Fahrüddîn Hüseyn er-Râzî (ö. 606/1210), ahirətin dünyadan daha hayırlı və kalıcı olduğunu birkaç şəkildə izah etməkdədir. Bunlardan ilki; ahirət, maddî-manevî mutlulukları içerməkdədir. O hâlde ahirət, dünyadan daha iyidir. İkincisi; dünyanın ən leziz nımetləri bilə, çeşitli elementlərlə iç içəyir. Hâlbuki ahirəttəki nımet-

¹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22: 135. Ayrıca bkz. Muhammed b. Ömər ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakâiki gavamizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türasi'l-'Arabî, 2003), 1-2: 722.

¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16: 214; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7: 323.

¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22: 91. Ayrıca bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16: 204.

ler için böyle bir şey söz konusu değildir. Sonuncusu; dünya fânî, ahiret bâkîdir. Bâkî olan ise, fânî olandan daha hayırlıdır.¹⁹ İyi ve devamlılığı olan şeylerin tercih edilmesi mantığa en uygun olanıdır. Dolayısıyla insanlardan, dünya yerine ahireti tercih etmeleri beklenirken, tam tersine çoğu tarafından dünya tercih edilmektedir.

Ahiret yurdundaki menfaatlerin daha büyük olduğunu Kur'an beyan etmektedir.²⁰ Bu faydalar, bütün şüphe ve noksanlıklardan arınmıştır. Dünya menfaatlerine gelince onlar her türlü zarar ve sıkıntılarla birliktedir. Ahiretteki menfaatlerin sürekli olmasının anlamı, o nimetlerin hiç bitmeden devam etmesidir. Dünya menfaatlerinin ise mutlaka bir sonu vardır. Sonlu ile sonsuz karşılaştırıldığında, sonlu yok hükmündedir. Dünya nimetlerini ebedileştirmek amacıyla ahiret nimetlerini terk etmenin büyük bir bilgisizlik olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Allah Teâlâ, bu durumdaki insanlara, "Hâlâ akıllanmayacak mısınız?" (el-Enbiyâ' 21/67. Bkz. el-En'âm 6/32; es-Sâffât 37/138) hitabında bulunmaktadır. Râzî, dünyayı ahirete tercih edenleri, aklın ölçüleri dışına çıkanlar olarak değerlendirmektedir.²¹

Kur'an; ahiretin, ahiretteki nimetlerin ve azabın bekâsını, kendisini Bâkî olarak isimlendiren Allah'a atfetmektedir. Bunun en açık örneği, "Allah, en iyi ve en sondur" (Tâhâ 20/73) ayetidir. Mâtürîdî ayeti, "Allah, sevabı başkasının sevabından daha kalıcı olan ma'buddur. Firavun'un sözüne karşılık olmak üzere zikredilmiştir"²² şeklinde izah etmiştir. Bir başka ayette, "Azamet ve kerem sahibi rabbinin zâtı ise bâkî kalır" (er-Rahmân 55/27) buyrulmaktadır. Allah, bir sebep ve öncesi olmadan var olduğuna göre varlığının nihayete ermesi ve fenâ bulunması mümkün olmamalıdır. Çünkü varlığı sonrasında yok olma özelliğine sahip her varlık, varlığını devam ettirenin ortadan kalkmasıyla yok olacaktır. Allah'ın varlığı ise herhangi bir şarta ve nedene bağlı olmadığından varlığı için bir sondan bahsetmek mümkün olmayacaktır. Bu da O'nun yok olmayacağına işarettir.²³

¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31: 149.

²⁰ Âl-i İmrân 3/14; en-Nisâ' 4/77; et-Tevbe 9/21; Yûnus 10/9.

²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 25: 7.

²² Mâtürîdî, *Te'vilât*, 7: 295.

²³ Ebû Bekir b. Ahmed Hüseyin Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfat*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, h. 1410), 11-12.

1. 2. Âhir

Allah'ın varlığının sürekli olduğunu ifade eden ikinci kavram, “Âhir” (آخِر) kavramıdır. Sözlükte âhir, ‘sonra olmak’ anlamına gelen *a-he-ra* fiilinden türemiş bir kelimedir. Kelimenin *birinci*yi izleyen anlamı da vardır.²⁴ Kelime bazen *evvel* (ilk) bazen de *vâhid* (bir) sözcüğünün karşıtı olarak kullanılmaktadır. Kur’an’da *ilk yaratılış* ‘dünya yurdu’ (el-En‘âm 6/32) tamlamasıyla ifade edilirken, *ikinci yaratılış* ‘ahiret yurdu’ (el-Ankebût 29/64) tabiriyle ifade edilmiştir.²⁵ Bir şeye izafetle sonra olan anlamı da vardır.²⁶ *el-Âhir* ve ‘*el-muahhar*’ kelimeleri, Allah’ın sıfatları içinde değil isimleri içinde değerlendirilmiştir. *el-Âhir*, konuşma ve dinleme özelliğine sahip yaratılmışların tamamının yok olmasından sonra bâkî kalanı tanımlamaktadır. ‘*el-Muahhar*’ ise eşyayı geri bırakan ve eşyayı yerli yerine koyan anlamındadır.²⁷

Âhir ismi Kur’an’da sadece bir yerde geçmektedir: “O, evvel ve âhir, zâhir ve bâtındır. O, her şeyi bilendir.” (el-Hadîd 57/3) Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî’ye (ö. 538/1144) göre *âhir*, ‘her şeyin helak veya yok olmasından sonra geriye kalan, varlığı devam eden’ demektir.²⁸ Bâtınîlerin ayette geçen *evvel* kavramının Allah’a, *âhir* kelimesinin ise ‘bu âlemi düzenleyen ve inşa eden’ ‘ikinci bir yaratıcıya’ işaret ettiğini ifade etmelerine Mâtürîdî, *evvel* ve *âhir* kelimelerinin her ikisinin de Allah’ın zâtıyla ilk ve zâtıyla son olduğu anlamına geldiğini ifade ederek cevap vermiştir.²⁹ Allah, davranışlara izafeten sondur. Çünkü son olarak dönüş kendisindedir.³⁰

Hz. Peygamber’in, “Ey yedi kat semanın, büyük arşın, bizim ve her varlığın rabbi olan! Çekirdeği ve tohumu çatlatan, Tevrat, İncil ve Furkan’ı (Hakla batılı birbirinden ayıran Kur’an’ı) indiren Allah’ım! Her şeyin kötülüğünden sana sığınırım. Perçemim senin elindedir.

²⁴ İbn Manzûr, *Lisâni’l-‘Arab*, 38; İbn Fâris, *Makâyisul-luğâ*, 1: 70.

²⁵ İsfehânî, *el-Müfredât*, 13, 16.

²⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Maksâdu’l-esnâ şerh esmâillâhi’l-lusnâ*, nşr. Mahmûd Bîcû, (Dımeşk: Matba’atu sabâh, 1999), 113.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisâni’l-‘Arab*, 38; Zebidî, *Tâcu’l-‘arûs*, 10: 33.

²⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4: 1219. Ayrıca bkz. Taberî, *Câmi’ul-beyân*, 22: 385.

²⁹ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 9: 512; Nesefî, *Bahrul-kelem*, trc. Ramazan Biçer, (İstanbul: Gelecek Yay., 2010), 34.

³⁰ Gazzâlî, *el-Maksâdu’l-esnâ*, 113.

Sen ilksin, senden önce hiçbir varlık yoktur. Sen sonsun, senden sonra hiçbir varlık yoktur. Sen Zâhir'sin (mutlak galip olup hâkimiyeti ve otoritesi evrende görünensin), senin üstünde hiçbir varlık yoktur. Sen Bâtın'sın (zâtı görünmeyen, ancak bütün gizlilikleri bilen, senin öten- de hiçbir varlık yoktur. Bizden borcu gider ve bizi fakirlikten kurtarıp zenginleştir"³¹ diye yaptığı duada, Yüce Allah'ın *âhir* ismi, 'kendisinden sonra herhangi bir şey olmayan' anlamında kullanılmıştır.

1. 3. Hayyün Lâ Yemût

Allah'ın varlığının sürekliliğini ifade eden üçüncü kavram *Hayyün Lâ Yemût* (حَيًّا يَمُوت) ifadesidir. Bu terkipteki 'Hayy' (حَيِّ) kelimesi *hayat* anlamındadır. Bitki ve hayvanlardaki büyüme kuvvesi, (bkz. el-Hadîd 57/17; Kâf 50/11; el-Enbiyâ' 21/30) duyu kuvvesi, (bkz. Fâtır 35/22; el-Mürselât 77/25-26; Fussilet 41/39) işleyen, akleden kuvve, (el-En'âm 6/122) kaderin ve üzüntünün ortadan kalkması, (el-Bakara 2/154; Âl-i İmrân 3/169) ebedî ahiret hayatı (el-Enfâl 8/24; el-Fecr 89/24) ve kendisi ile Allah'ın vafedildiği hayat kelimesi ile ifade edilmektedir.³²

Hayy kelimesinin zıddı ise 'mevt' (موت) kelimesidir. *Mevt*, ölüm anlamındadır. Ölüm türleri hayat sahiplerinin çeşitliliğine göre farklılık arz etmektedir. Birincisi; insanda, hayvanlarda ve bitkilerde bulunan büyüme kuvvesinin karşılığıdır (bkz. Kâf 50/11; er-Rûm 30/19). İkincisi; algılayan kuvvenin ortadan kalkmasıdır (Meryem 19/23, 66). Üçüncüsü; akleden kuvvenin ortadan kalkmasıdır ki bu da cehalettir (el-En'âm 6/122; en-Neml 27/80). Dördüncüsü; hayatı alt üst eden hüzdür (İbrâhîm 14/17). Beşincisi; uykudur. Uykunun hafif ölüm, ölümün ise ağır ölüm olduğu ifade edilmektedir.³³ Tahâvî *Hayyün Lâ Yemût* (حَيًّا يَمُوت) terkiğini, uyuması, uykulaması olmayan, ezelden ebede ken-

³¹ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, (Riyad: Beytü'l-efkârî'd-devlî, 1998), "Zikir", 27; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as Ezdiyyi Sicistânî el-Ezdî, *Kitâbü's-Sünen*, (Beyrut: Müessesetü reyân, 1998), "Edeb", 17.

³² İsfehânî, *el-Müfredât*, 182-183; Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemül-müfrehes li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1990), 223.

³³ "Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen; sonra belirlenmiş eceliniz tamamlansın diye her sabah sizi diriltten O'dur. Sonra dönüşünüz yine O'nadır. O, yaptıklarınızı size haber verecektir" (el-En'âm 6/60).

di başına kaim, başkasının kendisiyle varlığını sürdürdüğü Kayyûm'un bir özelliği olarak zikretmektedir.³⁴

Allah, kendisinin Hayy 'حي' (diri, canlı) olduğunu Kur'an'da belirtmektedir. Şöyle ki: "Canlı ve her şeyin sebep-i hikmeti olan Allah'ın huzurunda başlar mahcup bir şekilde eğilmiştir; zulmü yüklenmiş olan ise hüsrana uğramıştır" (Tâhâ 20/111, bkz. el-Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2; el-Mü'min 40/65). Allah'ın, insanlar gibi ölümlülük özelliği taşımadığı Kur'an'da sadece bir kez geçer: "Asla ölümlü olmayan O canlı varlığa dayanıp güven ve O'na hamd ederek yüceliğini dile getir. Kul-larının kusurlarından bilgi sahibi olma konusunda O kendine kâfidir" (el-Furkân 25/58). Ayette geçen *ölmez olan o hayy'a (diriye)* ibaresi *beraberinde ölüm olmayan daimî hayat sahibi* anlamındadır.³⁵ İnsanlar kendisinde ölme özelliği olmayan varlığa dayanırlar. Çünkü ölen canlıya dayanan kimse, dayandığı ölünce zarar etmiş olur. Allah ise, ölmez bir diridir. Bu nedenle O'na güvenip dayanan kesinlikle kaybetmez. Allah'ın dışında, ölme özelliği olan dirilere yapılan tevekkül gerçek bir tevekkül değildir.³⁶ Tevekkül, insanın her işinde Allah'a dayanmasıdır. O da ancak ölmeyen varlığa yapılmalıdır.

Allah'ın sonsuzluğunu ifade etmek üzere kullanılan "Bekâ, âhir ve hayyun lâ yemût" kavramları zamansal anlamlar içermeyen ifadelerdir. Zaman anlamı çağrıştıracak kavramların Allah'a sıfat olarak kullanılması uygun olmasa gerektir. Çünkü Allah, her şeyi yarattığı gibi zamanı da var etmiştir. Bundan dolayı zaman, O'nun zâtında değişiklik yapacak kudrette değildir. Zaman, daha var edilmeden önce zamandan bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla Allah'ın varlığı, zamandan bağımsız olarak devam etmektedir.³⁷

³⁴ İmâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye beyânü akîdeti ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, (Beyrut: Dâru ibn Cezm, 1995), 9.

³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17: 479; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8: 36; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3-4, 819-820.

³⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24: 103; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4, 820.

³⁷ Gazzâlî, *el-Maksâdu'l-esnâ*, 113.

1. 4. Huld

“Huld” kavramı Kur’an’da 87 ayette geçmektedir. Dört yerde fiil,³⁸ yedi yerde isim,³⁹ yetmiş dört yerde ism-i fâil,⁴⁰ iki yerde ise ism-i mef’ûl⁴¹ kalıbında kullanılmıştır.⁴²

İnsan varlığının sonsuzluğunu ifade eden kavramlardan ilki ‘huld’ (حُلْدٌ) kavramıdır. Huld, kavram olarak devam etmek, çok zaman kalmak, uzun süre yapısını değişikliğe uğratmadan korumak, bir şeyin doğal yapısı gereği devam edip değişime ve bozulmaya maruz kalmaması veya değişimin çok uzun zaman alması anlamlarına gelir.⁴³ İnsanın yaşlanmasıyla bir kısım azalarında meydana gelen değişimin tersine hiç değişmeyen diş, saç vb. azaları ‘huld’ ve ‘muhallid’ sözcüğüyle açıklanmış; yaşlandığı hâlde genç gözüken kişi için de ‘muhallid’ sözcüğü kullanılmıştır. Ayrıca ‘hulûd’; “Bir şeyin bozulmaya uğramaktan ırak olması ve bulunduğu hâl üzere bâkî kalmasıdır” şeklinde tanımlanmıştır. Bu manada Râğıb, hulûd’un bekâ ile aynı manaya geldiğini ifade etmiştir. *Huld* kelimesi cennet ve cehennemle birlikte kullanıldığı da sonsuzluk, ebedîlik anlamları içermektedir. Muhallid kelimesiyle ilgili olarak Râğıb, “uzun süre kalan kişi/şey” kastedildiği, daha sonra ise bu kavramın, sürekli olan için mecazen kullanıldığı bilgilerine yer vermiştir⁴⁴

Ebul-Bekâ’ya göre ise huld, bekâ ve süreklilik anlamına gelir. Ancak huld kelimesinin temel anlamı bir mekânda ve durumda uzun süre kalmak, sebat etmektir. Bu zaman süreci, sonsuza kadar devam etse de etmese de fark etmeyip iki manaya da ihtimallidir.⁴⁵ *Hâlidûn* (حَالِدُونَ) kelimesine Mukâtil b. Süleyman, “ölmezler”;⁴⁶ Mâtürîdî ise, “sonsuz

³⁸ el-A’râf 7/176; el-Hümeze 104/3; el-Furkân 25/69; eş-Şu’arâ 26/129.

³⁹ Yûnus 10/52; Tâhâ 20/120; el-Enbiyâ’ 21/34; el-Furkân 25/15; es-Secde 32/14; Fusûlet 41/28; Kâf 50/34.

⁴⁰ Muhammed 47/15; el-Haşr 59/17.

⁴¹ el-Vâkı’a 56/17; el-İnsân 76/19.

⁴² Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, 236-237.

⁴³ İsfehânî, *el-Müfredât*, 154; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 1225; Ebu’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, (Mısır: Hey’etü’l-mısriyyetü’l-âmmetü li’l-küttâb, 1979), 357.

⁴⁴ İsfehânî, *el-Müfredât*, 154.

⁴⁵ Ebu’l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât, müessesetü’r-risâle*, (Beyrut: yy., 1998), 80.

⁴⁶ İmâm Ebi’l-Hasan Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye 2003), 1: 38, 43, 60 vd.

olarak ikamet edecekler” anlamını vermiştir.⁴⁷ Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Şihâbuddîn Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), el-Enbiyâ’ 21/34. ayette geçen ‘huld’ kavramına ‘fenâ’nın zıddı olan bekâ anlamı vermiştir.⁴⁸

1. 5. Ebed

“Ebed” (أبد) kelimesinin sözlük anlamı; sonu olmayan zaman, aklen sona ermesi düşünülme- yen süre, sonu olmayacak olan gelecek zamandır. Çünkü *ebede bi’l-mekân* demek “terk etmemek üzere bir yerde kalmak” anlamına gelir.⁴⁹ Ayrıca “sona ermesi, fikir ve düşünme ile asla tasavvur edilemeyen müddet” olarak da tarif edilmiştir.⁵⁰ Ebed, mutlak zaman olup, sınırı olmayan uzunluktur.⁵¹ Kalbin, sonlu olmasından nefret ettiği, hoşlanmadığı zamana verilen bir isimdir.⁵²

Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V/ XI. yüzyılın ilk çeyreği) “ebed” ile “zaman” kavramları arasında herhangi bir fark bulunmadığını belirtir. Çünkü *zaman* bölünüp parçalanabilme özelliğine sahipken; *ebed* bölünemez süre, süreklilik anlamını taşımaktadır.⁵³ *Ebed* kelimesinin taşıdığı anlamdan esinlenen Araplar, asla yapmayacakları bir şeyi yapmakla karşı karşıya kaldıklarında yemin ederler ve “Lâ ef’alühü ebeden/Onu (o işi) asla yapmayacağım” derler.⁵⁴

Kur’an’da ‘Ebeden’ (أبد) formunda sözcük, biri hariç (el-Kehf 18/3) hulûd kelimesiyle birlikte on bir ayet-i kerimede; olumsuz anlama sahip cümle yapıları içinde *asla*, *hiçbir zaman* manasında, on beş ayet-i kerimede bir şarta bağlı olarak “süreklilik/kesintisizlik” anlamında kullanılmıştır.⁵⁵ Üç ayet-i kerimede ise ‘Hâlidîn” lafzı ile beraber inkârcıların cehennem ateşinde kalış müddetleriyle alakalı olarak kullanılmıştır (en-Nisâ’ 4/169; el-Ahzâb 33/65; el-Cinn 72/23).

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 1: 405.

⁴⁸ Ebi’l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Muhammed Seyyid Muhammed vd. (Kâhire: Mektebetü evlâdi’s-şeyh li’t-türâs, 2000). 9: 403.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 4.

⁵⁰ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rifât*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), 5.

⁵¹ İbn Fâris, *Makâyısu’l-luğâ*, 1: 34; Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, 7: 271; Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, 80.

⁵² Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, 80.

⁵³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 8; Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, 7: 271.

⁵⁴ İbnü’l-Cevherî, *es-Sihâh*, (Beyrut: Dâru’l-İlim li’l-melâyîn, 1990), 2: 439.

⁵⁵ Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfêhes*, 1.

2. Allah'ın ve İnsanın Sonsuzluğu

Kelâm ilminde Allah'ın selbî/zâtî/tenzîhî sıfatlarının konu olarak ele alınması, ihtiyaçların ortaya çıkardığı bir durumdur. Kadîm ve bekâ sıfatlarının Müslüman dünyasında farklı zaman dilimlerinde gündeme gelmesi bunun en güzel örneğidir. Bekâ sıfatı, kadîm sıfatından çok sonra ele alınmaya başlanmıştır. Cevher, araz ve cisimlerin varlıklarını sürdürmede sürekliliğin olup olmadığı, insan için ahiret hayatında süreklilikten bahsedilip bahsedilmeyeceği konuları doğal olarak kelâm âlimlerini Kur'an'a bakmaya ve yüce yaratıcının sonsuzluğunu izah etmeye sevk etmiştir.

Allah'ın sıfatları, kelâm ilminin temel konularından birisi olan *uluhiyyet*⁵⁶ başlığı altında incelenmiştir. Bu itibarla Allah'ın sıfatları, ekolere ait âlimlerce farklı başlıklar altında sınıflandırılmıştır. “Âhir” ve “hayyün lâ yemût”a, yapılan sınıflandırmalarda yer verilmemiştir.

2. 1. Allah'ın Sonsuzluğu

Kaynakların verdiği bilgilerden tespit edilebildiği kadarıyla sıfatullahın ilk tasnifine Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) *el-Fıkhu'l-ekber* adlı eserinde rastlamaktayız. O, Allah'ın sıfatlarının hiçbirinin, mahlûkların sıfatlarına benzemediğini ifade ettikten sonra Allah'ın sıfatlarını zâtî ve fiilî olarak ikiye ayırmıştır.⁵⁷ Ebû Hanife, yaptığı sıfat tasnifinde kıdem ve bekâdan bahsetmez. Kanaatimize göre onun bu sıfatlardan bahsetmemesinin sebebi kendi yaşadığı dönemde bu sıfatlar hakkında felsefî manada bir tartışmanın olmamasıdır.

Mu'tezile âlimlerinden Ebu'l-Huzeyl Muhammed el-Allâf, (ö. 235/850), Allah'ın sıfatlarını, “Zât sıfatları” ve “Fiil sıfatları” diye ikiye ayırmıştır.⁵⁸ O, tasnifinde “kıdem” sıfatını zikrederken “bekâ” sıfatı-

⁵⁶ Uluhiyet hakkında bkz. Akdemir, “Allah-İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14, sy. 2 (2016): 515, 526-535, erişim 10 Eylül 2016. <http://dergipark.gov.tr/kader/issue/24623/260543>.

⁵⁷ Zâtî sıfatlar: Hayat, kudret, ilim, semi', basar ve iradedir. Fiilî sıfatlar: Tahlîk, terzîk, inşâ, ibda', sun' ve diğer sıfatlardır. Ebû Hanife, *Fıkhu'l-ekber*, (*İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* ile birlikte) haz. Mustafa Öz, Yedinci Baskı, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011), 70.

⁵⁸ O, zât sıfatlarını, Allah'ın zıtlarıyla vasıflanması uygun olmayan sıfatlar olarak tarif etmektedir. Örnek olarak Allah, “âlim” şeklinde nitelendirildiğinde, “cahillikle” nitelendirilmesi uygun olmaz. Diğer zâtî sıfatlar için de durum aynıdır. İlim, kudret,

na değinmemiştir.⁵⁹ Bununla beraber o, Allah'tan yarattığı varlığa her açıdan benzerliği nefyeder. “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur” (eş-Şûrâ 42/11) ayetiyle Allah'ın cisim, şekil, suret ve sınır sahibi olmayan bir olduğunu ispat eder. Ona göre Allah kendini bilir, kendisi sınır sahibi ve sonlu değildir. Bu ise sahih bir tevhiddir.⁶⁰

Ebû Ca'fer Ahmed b. Selâme et-Tahâvî (ö. 321/933), Allah'ın başlangıcı olmamasını *kadîm* kelimesi ile sonu olmamasını ise *dâim* kelimesi ile ifade etmektedir. Ona göre, Allah'ın varlığının bir sonu (fânî) olmadığı gibi varlığı da son (yebîdü) bulmaz. Allah, sıfatlarıyla hem ezeli hem de ebedidir. Yarattıklarından hiç birisi Allah'ın bu niteliklerine sahip değildir.⁶¹ Tahâvî risalesinde ‘bâkî’ kelimesini kullanmamasına rağmen ‘yebîdü’ kelimesi ‘bâkî’ olarak tercüme edilmiştir.⁶²

Mâtürîdî tarafından Allah ile ilgili yapılmış bir sıfat tasnifine rastlamamaktayız. Bununla birlikte o, âlemin ezeliliğini savunanlara karşı Allah'ın kıdem sıfatını öne çıkarmıştır. Ona göre; “Âlemin tamamı bir yaratıcı tarafından var edilmiştir. Yarattılmış varlığın vücut bulması yokluğundan sonradır”. Bünyesinde ölüm ve hayat gibi iki zıt unsur barındıran bir varlığın kıdem sıfatına sahip olması düşünülemez. O, Allah'ın sürekliliğini Tahâvî gibi ‘dâim’ kelimesi ile ifade etmiştir. Bu açıklamasını eş-Şûrâ suresinin 11. ayetinin yorumu olarak değerlendirmiştir.⁶³

‘Bekâ’ isminde bir sıfattan ilk defa Eş'arî âlimlerinden Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkîllânî (ö. 403/1013) ve Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066) bahsetmektedir. Onlar, Allah'ın vasıfla-

hayat, semî', basar, başkasına muhtaç olmama, azamet, celal, kibr, siyadet/hâkimiyet, mülk, rububiyet, kahr galip gelme, uluv/yücelik ve kıdem, Ebu'l-Hüzeyl'in zikrettiği zât sıfatlarındandır. Ali Sâmî Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1981), 1: 236.

⁵⁹ Ali Mustafa Gurâbî, *Târihu'l-fırak'l-İslâmiyye*, (Kahire: yy., 1981), 158. Bkz. Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, trc. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2013), 212, vd.

⁶⁰ Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-reddi a'lâ ibn Râvendî'l-mülhid*, (Beyrut: Mektebetü dâri'l-Arabî, 1993), 8.

⁶¹ Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye*, 8-9.

⁶² Muammer Esen, *Tahâvî Akîdesi Metni Çevirisi, İslam İnanç Esasları*, 2. Baskı, (Ankara: Grafiker Yay., 2013), 356.

⁶³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, (Ankara: İsam Yay., 2003), 43, 56.

rını zâtî ve fiilî olarak iki kategoride değerlendirmişlerdir. 'Bekâ' sıfatını ise 'zâtî' sıfatlar içerisinde zikretmişlerdir.⁶⁴

Bâkîllânî, kendisinden önceki âlimlerin Allah'ın bâkî olduğu konusunda hemfikir olduğunu belirtmiştir. O, Allah'ın zâtî sıfatlarından kabul ettiği 'bâkî' sıfatının delilini şu şekilde açıklamaktadır: Allah, önceden bâkîliği sürekli olandır. Çünkü Allah hâdis olmayan bir varlıktır. Bâkî olan Allah bir lütuf sonucu değil ancak kendi kendine bâkî olandır. Bir şeyin bekâsının imkânsızlığı o varlığın hâdis olduğunun açık bir göstergesidir. Şayet hâdis kendi kendisine bâkî olsaydı hâdis olduğu durumda da bâkî olması gerekirdi. Bu ise ittifakla imkânsızdır. Bu konuda doğru olan Allah'ın bâkî olmasıdır.⁶⁵

Beyhakî ise Rahmân suresinin 27. "... Rabbinin vechi (zâtı) bâkî kalır" ayetini, "Allah bâkîdir, bekâlık O'na aittir. Allah'ın 'Bekâ' sıfatı ile vasıflanmasının manası, O'nun süreklilik konusunda Vâcibü'l-Vücûd olmasıdır" şeklinde açıklamıştır.⁶⁶

Ebu'l-Meâlî Abdulmelik el-Cüveynî, (ö. 478/1085), Allah hakkındaki sıfatları nefsi/zâtî ve manevî olarak iki kısma ayırmaktadır.⁶⁷ O, bekâ sıfatını ise zâtî sıfatlar içinde saymaktadır. Ona göre Allah zâtıyla bâkîdir. Bekâ ile nitelenmek, varlığın sürekliliğine bağlıdır. Bâkî olanın ise yok olması düşünülemez.⁶⁸ Allah'ın bâkî olduğu kesin bir şekilde bilinmelidir. Kadîm olduğu sabit olanın yokluğuna hükmetmek imkânsızdır. Çünkü kadîm, varlığının zorunluluğuna aklın hükmettiği zâttır. Varlığı bir an için mümkün olanın sonradan var olduğuna hükmedilir. Allah için böyle bir durumun olması ise muhaldir.⁶⁹ Böyle bir

⁶⁴ Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. Tayyib Bâkîllânî, *Temhîdül-evâilî ve telhîsü'd-delâilî*, thk. Şeyh İmâdüddîn Ahmed Haydar, (Beyrut: Müessesetü kütübî's-sekâfiyye, 1987), 298-299; Ebû Bekir b. Ahmed Hüseyin Beyhakî, *el-İtikâd alâ mezhebi's-selef ehli's-sünneti ve'l-cema'*, (byy.: Dâru'l-ahdi'l-cedîd, 1959), 26.

⁶⁵ Bâkîllânî, *Temhîd*, 299.

⁶⁶ Beyhakî, *el-İtikâd*, 26.

⁶⁷ Nefsi sıfatlar: Kıdem, kıyam bi nefsihî, muhâlefetün li'l-havâdis ve vahdâniyyettir. Manevî sıfatlar ise, hayat, ilim, semî', basar, kudret, irade ve kelâmdır. İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâitü'l-edille fi usûlil-İtikâd*, trc. A. Bülent Baloğlu v. dğr. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010), 44-45.

⁶⁸ Cüveynî, *el-İrşâd*, 79, 122-123.

⁶⁹ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, Kuşeyrî Neşri, (byy.: yy., ty.), 23.

açıklamadan onun ‘Bekâ’ sıfatını’ kadîm’ kavramından hareketle açıklamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Ebu’l-Yusr el-Pezdevî (ö. 493/1100), bekâ kavramını Allah’ın sonsuzluğunu ifade etmede değil arazların sürekliliğini savunan Mu‘tezile’den Muhammed b. Heysam’a verdiği cevapta kullanmıştır. Ona göre arazlar bâkî iseler, bu ya kendi zâtlarıyla ya da bir bekâ ile yahut kendileriyle ve bekâ olmayan bir şekilde olur. Kendi zâtlarıyla ve bekâ ile olmayan bir şekilde bâkî kalmaları imkân dâhilinde değildir. Şayet öyle olsaydı bâkî olmazdı. Zaten bâkî olan bu iki durumun dışında da değildir. Yani ya kendi zâtıyla bâkîdir veya bir başka sıfatından dolayı bâkîdir.⁷⁰

Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), ‘Bekâ’ sıfatını ‘kadîm’ sıfatı ile kıyaslayarak açıklamaktadır. Ona göre Yüce Allah kadîm olduğu gibi bâkî olandır. Bâkî olmak ise her zaman var olmaya devam etmek ve gelecekte de asla yok olmamaktır. Bu manada Allah’ın bâkî olması zorunludur. O, başlangıcında yokluk olamadığı gibi sonucunda da yokluk düşünülemezdir. Çünkü var olan bir şeyin yok olması için iki husustan birinin gerçekleşmesi gerekir. Birincisi varlık sebebinin ortadan kalkmasıdır. İkincisi ise kendisinden daha kuvvetli bir varlığın onu imha ve ortadan kaldırmasıdır. Kadîm bir varlık için bu iki seçenek de ihtimal dışıdır. Kadîm varlığın varlık sebebi bizzat kendi varlığıdır.⁷¹

Ebu’l-Mu‘în en-Nesefî (ö. 508/1115), Allah’ı diğer varlıklardan tenzih etmek için olumsuzlama yöntemini kullanmaktadır. Âlemi yaratanın yani yaratıcının vahdaniyyet (bir) olduğunu belirtir. Zira iki yaratıcının var olduğu düşünülüğünde onlardan her biri diğerine üstün gelmek için aralarında çatışmanın çıkacağı bir gerçekliktir. Ona göre âlemi yaratan kadîmdir. Çünkü kadîm, varlığının başlangıcı bulunmayandır. Hayy, âlim, kâdir, semî ve basîrdır. Bu sıfatların sahibi olan Allah’ın hayatı, ilmi, kudreti, işitmesi ve görmesi de bulunmaktadır.⁷² Allah ilelebet mevcûd ve bâkîdir. Ancak O’nun bâkîliği başkalarının O’na bu

⁷⁰ İmâm Ebu’l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, trc. Şerafettin Gölçük, (İstanbul: Kayıhan Yay., 2015), 36-37.

⁷¹ Gazzâlî, *el-İktisâd fi’l-’itikâd*, (Beyrut: Dâru’l-kütübîl-’ilmiyye, 1983), 26-27.

⁷² Ebu’l-Mu‘în en-Nesefî, *Kitâbü’l-Tevhîd li kavâidit-tevhîd*, Birinci Baskı, (Kahire: Dâru’t-tabâ’atîl-Muhammediyye, 1986), 129, 132, 166-167.

bâkîliği bahşetmesine bağlı değildir. Yaratılmışlar ise varlıklarını bâkî olan Allah'a borçludurlar. Allah ile diğer varlıklar arasındaki en temel ayırım da budur.⁷³

Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî'ye (ö. 580/1184) göre Allah'ın sıfatları, sonradan vücut bulup sonrasında kaybolan arazlar türünden değildir. Aksine onlar öncesizdir, sonsuzdur, kadîmdir, zâtı ile mevcuttur. Bu sıfatlar hiç bir yönden yaratılmış varlıkların sıfatlarına benzemez. Allah, hayy, âlim, kâdir, semî, basîr, mürîd ve mütekellim gibi sonu düşünilemeyen yetkin sıfatlara sahiptir. Yine hayat, ilim, kudret, semî, basar, irade ve kelâm gibi sıfatlar da O'na nispet edilmiştir.⁷⁴

Sa'duddîn Mes'ûd b. Fahreddîn et-Teftazânî (ö. 792/1390), Allah'ın kadîm olduğunu belirttikten sonra kadîm olanın birtakım sıfatlarının olmasının doğal olduğunu belirtmektedir. Onlardan bir tanesi de bekâ sıfatıdır. O, bekâ kavramını "varlığın devamlılığı ve yok olmaması olarak"⁷⁵ tarif etmiştir. "Yüce Allah için olan sıfatlar vâcib lizâtihâ olsalardı, elbette bâkî olmak durumunda olurlardı. Hâlbuki bekâ bir manadır, sıfatlar da zât ile kaim olan manalardır. Böyle olunca mananın mana ile kaim olması lazım olurdu" şeklindeki itiraza "şüphesiz ilâhî olan her sıfat, sıfatın kendisi olan bir bekâ ile bâkîdir" diyerek cevap vermektedir. Allah Teâlâ'nın araz olmadığını, arazın kendi başına kaim olup varlığını sürdüremeyeceğini, aksine kendisini kaim kılacak ve varlığını gösterecek bir mekâna muhtaç olduğunu, böylelikle mümkün varlık olup bekâsının imkânsız olacağını, Allah'ın ise bu tür bir mekândan münezzeh olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁶

İmam Sâvî, Allah'a vacip olan sıfatları nefsî sıfatlar, selbî sıfatlar, meânî sıfatlar ve manevî sıfatlar olmak üzere dört grupta ele almıştır. Bekâ sıfatına selbî sıfatlar içinde yer vermiştir.⁷⁷ Atay ise bekâ'yı,

⁷³ Nesefî, *Bahrul-kelem*, trc. Ramazan Biçer, (İstanbul: Gelenek Yay., 2010), 106.

⁷⁴ Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1995), 25. Ayrıca bkz. Kemal ibn Hümâm el-Hanefî, *el-Müsâyere fi ilmi'l-kelem*, (Byblion1@hotmail.com: Dâru ve mektebetü byblion, 2005), 11-12.

⁷⁵ Sa'duddîn et-Teftazânî, *Şerhu'l-'akâidi'n-Nesefiyye*, (Kahire: Mektebetü külliyyeti'l-Ezherî, 1988), 31.

⁷⁶ Teftazânî, *Şerhu'l-'akâid*, 31.

⁷⁷ Şeyh Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Kitâbu Şerhü's-Sâvî alâ cevhereti't-tevhîd*, thk. Dr. Abdülfettâh el-Bezm, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ty.), 150.

Kur'an'ın kullandığı “âhir” sıfatı ile pekiştirilen ve kuvvetlendirilen bir sıfat olarak ele almaktadır. Ona göre bekâ, Allah'a ait olup, O'nu diğer varlıklardan ayrıcalıklı kılan sıfatıdır.⁷⁸

2. 2. İnsanın Sonsuzluğu

İnsan sonsuz bir varlık mıdır? Eğer sonsuz bir varlıkta, bu sonsuzluğu ne zaman, nerede ve kimden almıştır? gibi sorular Müslüman düşünürlerin zihinlerini meşgul etmiştir. Bu sorulara cevap verebilmek için insanın ruhu ve bedeniyle bir bütün olup olmadığının tespit edilmesi şarttır. Şayet ruh bedenden ayrı özelliğe sahipse, o kadîm mi yoksa hâdis midir? Bunun ortaya konması gerekir.

2. 2. 1. Ruhun Bedene Üfürülmesi

Ruhun kıdemini savunanlara göre insan, bedeniyle değil ruhuyla sonsuzdur. Şayet ruh hâdis olursa ebedî olamaz. Çünkü hâdis olan her şey bozulmaktadır.⁷⁹ Kelâmcılar, “ruhun ebedî olduğu” düşüncesine itiraz etmezler. Onlara göre de ruh hâdistir; ancak ruhun özünde ebedî olduğunu kabul ederler. Ruhun ebediliği Allah tarafından bahşedilmiştir.⁸⁰ Bu görüş sahiplerinin ruhun kıdeminden önce ruhun ebediliğini delillerle ispat etmesi gerekir. Ruhun ebediliği Kur'an'a dayanılarak ortaya konan bir fikir değildir. Her hâdis varlık bozulduğu kendinde bulundurmaktadır. Bu durum “O'nun veçhi/zâtı hariç her şey helak olucudur” (el-Kasas 28/88) sonradan yaratılmış olan insanın ölümlü bir varlık olduğuna işaret eden ayetlerle açıkça belirtilmektedir.

Gazzâlî, ruhun bir açıdan hâdis diğer açıdan hâdis olmadığını belirtir. Ona göre: “Ruh bölünme ve parçalanma, nicelik ve ölçü ile takdirinin olmaması sebebiyle mahlûk değildir. Kadîm olmayıp hâdis olması nedeniyle ise mahlûktur.”⁸¹

⁷⁸ Hüseyin Atay, *İslam İnanç Esasları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1992), 88.

⁷⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *er-Rûh*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1982), 193-195.

⁸⁰ Erkan Yar, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsan Bütünlüğü Sorunu*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2000), 61.

⁸¹ Gazzâlî, *el-Maznûn es-sağîr*, (*Mecmûâtü resâli İmâm Gazzâlî* adlı eserin içinde), (Lübnan: yy., 1994), 123.

Gazzâlî'nin görüşüne şu şekilde itiraz edilir: Bir varlık ya hâdistir ya da kadîmdir. Bir varlığın bir açıdan yaratılmış varlığın niteliklerine sahip olması, diğer taraftan da yaratılmamış varlığın özelliklerine haiz olması düşünülemez.⁸² İnsan bu dünyada Allah tarafından bir bütün olarak yaratıldığı gibi ahirette de bir bütün olarak yaratılacaktır. Yaratılışının bir başlangıcının olduğu noktasında âlimler arasında herhangi bir tartışma yoktur.⁸³ İnsanın gelecekte var oluşu veya yeniden yaratılışı ilâhî vahiy tarafından garanti altına alınmıştır. Bu konudaki ayetler tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır. “De ki, onları ilk defa inşa eden diriltilir” (Yâsîn 36/79); “O varlığı ilk yaratan sonra onu çevirip yeniden yaratacak O'dur. Bu O'na daha kolaydır” (er-Rûm 30/27). “Yaratmaya kadirdir olan zât yeniden yaratmaya kadir olur. Bu söz tasdik etmeye yarayan açık bir delildir. Bu sözü işiten kişi, zeki olsun veya olmasın hemen tasdik ederek, ‘Evet yeniden yaratma ilk yaratmadan daha zor değildir, daha kolaydır’ diyecektir.”⁸⁴

Allah'ın, yaratma sıfatını vahdaniyeti üzerine inşa ettiğini bildirdiği; “Yeryüzünde olduğu gibi kendi nefislerinizde de birçok delil vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?” (ez-Zâriyât 51/21) ayeti, insanların kendilerini yaratıp yaşatacak bir ilaha muhtaç olduklarını göstermektedir.⁸⁵ Çünkü başlangıcı olan varlığın bir sonunun olması son derece makuldür. İlâhî vahiy açısından hayatın sona ermesi (ölüm), Allah'ın insana yaptığı günahlar sebebiyle uygun gördüğü bir karşılık değil, sünnetullah gereği tabii bir olaydır.⁸⁶ Bu gerçeğe karşılaşma konusunda herhangi bir insanın diğer insandan farkı yoktur.

İnanmayanlar dünya hayatında uzun süre yaşayacaklarını farz etmektedirler. Kur'an onların, kendilerini ölümsüz görüp dünyada bâkî kalacaklarını zannettikleri için sağlam kaleler, saraylar inşa ettiklerini haber vermektedir.⁸⁷ Yine onlar, topladıkları ve saydıkları, infak etme-

⁸² Yar, *Ruh-Beden İlişkisi*, 63.

⁸³ Aliyyü'l-Kârî, Muhammed, *Şerhu alâ Fıkhî'l-Ekber*, (Beyrut: Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998), 144-145.

⁸⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassal*, 60.

⁸⁵ Ebu'l-Hasan Eş'arî, *el-Lüma fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, thk. Hamûde Gurâbe, (Kahire: Matba'atü Mısır, 1955), 21-22.

⁸⁶ Mahmut Ay, “Ahirete İman”, Şaban Ali Düzgün (ed.), *İslam İnanç Esasları El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yay., 2013), 222.

⁸⁷ “Temelli kalacağınızı umarak mı büyük konaklar yapıyorsunuz?” (eş-Şu'arâ 26/129).

de cimrilik yaptıkları mallarının dünyada kendilerini ölümsüz kılacağı-
nı ve kendilerinden ölümü gidereceğini zannetmektedirler.⁸⁸

İnsanın dünyaya ait fizikî zaman ve mekân olarak var oluşu ölüm olgusuyla bozulmaktadır. İlk yaratılışıyla yokluk sahasından varlık sahasına çıkan insanı tekrar yokluk beklemektedir. Bu ölüm gerçekliğinden ne peygamberler ne de inananlar istisna edilmiştir. “Onları (peygamberleri) yiyip içmez bir beden kılmadık, ölümsüz de değillerdir.”; “Senden önce hiçbir insana ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklar?” (el-Enbiyâ’ 21/8, 34. Krş. el-Mücâdele 58/22). Bu ayetle Allah, Hz. Peygamber’e kendisinden önce, bu dünya hayatında âdemoğlundan hiç kimseye sonsuzluk vermediğini kendisini de dünyada ebedî var kılmayacağını belirtmektedir.⁸⁹ Zemahşerî de ayeti benzer şekilde yorumlamaktadır. O, ayette geçen ‘huld’ kelimesini bekâ olarak değerlendirmiştir.⁹⁰

İnsanların dünyada kaldıkları sürenin çok az olduğu bizzat Allah tarafından ifade edilmektedir. “Allah, ‘Yeryüzünde ne kadar (kaç yıl) kaldınız?’ diye sorar. ‘Bir gün veya günün bir bölümü kadar kaldık; işte saymakla görevli olanlara sor’ derler. Allah buyurur: ‘Pek kısa bir süre kaldınız; keşke bunu dünyadayken bilseydiniz’” (el-Mü’minûn 112/114. Bkz. er-Rûm 33/55).

Mu‘tezilî el-Allâf ve Ehl-i sünnet âlimi Ebu’l-Hasan İsmâil el-Eş‘arî (ö. 324/936) gibi ruhun bu dünyada sonsuzluk özelliğine sahip olmadığını ifade eden âlimler de olagelmıştır. Bu ikisine göre ruh, cevher değil arazdır. Ölüm olayı ile birlikte ruh yok olmaktadır. Ahirette diriliş insanın ruh ve beden bütünlüğü ile var edilmesiyle gerçekleşecektir. Yani insan, araz olan ruhun bedene iadesiyle ahirette varlık alanına geçmektedir. Bu da yaratmanın yeniden iadesi demektir.⁹¹

2. 2. 2. İnsanın Ahiretteki Sonsuzluğu

İnsanın müdahalesinin söz konusu olmadığı kozmik kıyametin kop-

Ayrıca bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17: 612).

⁸⁸ “O, malının sonsuza kadar yaşatacağını zanneder” (el-Hümeze 104/3. Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24: 621).

⁸⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16: 268.

⁹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1-2: 731.

⁹¹ Eş‘arî, *el-Lüma*, 21-22; Yar, *Ruh-Beden İlişkisi*, 175.

masıyla birlikte ahiret hayatı başlayacaktır. Kur'an ahirette insanın iade edileceğini belirtir. Ruhun bedene iadesini değil, varoluşun iadesini ortaya koymaktadır. Ayrıca ahirette bedensiz ruhların var olduğunu hiçbir zaman konu edinmemiştir. Kur'an, ahiretteki ebedî yaşamın başladığı güne *yevmü'l-huld*⁹² demektedir. İlk yaratmaya gücü yeten zât tekrar yaratmaya da güç yetirecektir. Yeniden var etme ilk yaratmadan zor olmayıp daha kolaydır.⁹³ İnsanın mutlak olarak diriltileceğini vurgulayan ayetler bu diriltimenin nasıllığını açıklamamaktadır. Ancak bu dirilişin “yeni diriliş” ve “bilinmeyen” tarzda olduğunu belirtmektedir (el-İsrâ 17/49. Krş. es-Secde 32/10; Sebe' 34/7; Fâtır 35/16).

Ahiretteki hesap sonrası insanlar ebedî kalacakları yerlere götürüleceklerdir. Bu manada cennet ve cehennem sürekli olarak kalınacak birer yurt olarak tasvir edilmektedir: “İman edip dünya ve ahiret için yararlı eylemler içinde olanlara gelince -kimseyi gücünün yetmeyeceği bir görevle sorumlu tutmayız- işte onlar cennetlidir. Onlar orada sonsuz olarak kalırlar” (el-A'râf 7/42. Bkz. el-Bakara 2/82; en-Nisâ' 4/57). “Kim de Allah'a ve peygamberine itaatsizlik eder ve sınırı aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar, onun için alçaltıcı bir azap vardır” (en-Nisâ' 4/14. Bkz. el-A'râf 7/36; el-Haşr 59/17).

Ebû Hanife'ye göre, cennet ehli cennette, cehennem ehli de cehennemde ebedî kalıcıdırlar. Mü'minler için, “Onlar cennetliklerdir, orada ebedî kalacaklardır” (el-Bakara 2/39), kafirler için de, “Onlar cehennemliklerdir, orada ebedî kalacaklardır” (el-Bakara 2/217) ayetleri buna işaret etmektedir. Ona göre cennetlik ve cehennemlikler oralara girdikten sonra cennet ve cehennem yok olacaktır diyen kimse oralarda ebedî kalışı inkâr ettiği için kâfir olmuştur.⁹⁴

Cehmiyye'ye göre evvel, âhir ve bâkî olan yalnız Allah'tır. Şayet cennet fânî değil de bâkî olursa yaratan ile yaratılmış arasında benzerlik meydana gelecektir. Âhiriyyet vasfının gerçekleşmesi mahlûkâtın sonra olmayı gerektirir. Bu da hepsinin yok olmasından sonra gerçek-

⁹² “Oraya esenlikle girin, bu sonsuza kadar sürecek gündür” (Kâf 50/34).

⁹³ Bkz. er-Rûm 30/27. Ayrıca bkz. Melikşah Sezen, *İmam Eş'arî istihsânu'l-havd fi ilmi'l-keîlâm Risalesi ve İzahı*, (İstanbul: Kökler Derneği Yay., 2016), 43-44; İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassalî'l-keîlâm ve'l-hikme*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2014), 60.

⁹⁴ Ebû Hanife, *Fıkhul-ekber*, 50, 57, 69.

leşir. Bu nedenle de cennet, cehennem ve içindekilerinin hepsi yok olacaktır.⁹⁵ Onlar Kur'an'daki cennet ve cehennemın ebedî olduğuna dair ifadeleri⁹⁶ kesretten kinaye olarak, mecaz şeklinde anlamışlardır.⁹⁷

Mâtürîdî, Cehmiyye'nin görüşünün bir vehimden ibaret olduğunu söylemektedir. Şöyle ki Allah zâtıyla evvel, zâtıyla âhir ve zâtıyla bâkîdir. Cennet ve oradaki her şey ise başkası sayesinde varlık düzlemine çıkarılmışlardır. Allah'ın onları yok etmemesiyle canlı kalma hakkını elde edebilirler. Bir bakıma başkası sayesinde bâkîlik kazanırlar. Allah ile insan arasında bâkî olma noktasında bir benzerlikten söz edilebilir. Ancak Allah zâtı ile bâkî iken, mahlûkâtın bekâsı Allah iledir. Allah cenneti kusur ve eksikliklerden arındırılmış bir alan olarak yaratmıştır. Cennette kalma bir zaman sonra sona erecekse onda en büyük eksiklik bulunmuş olacaktır. Çünkü insan, nihayetinde yokluğa mahkûm olacak bir hayatla mutlu olmayacaktır.⁹⁸

Nesefî, Mu'tezile'nin sûra ilk üfürüldüğünde cennet, cehennem ve ruhların yokluğa karışacağını, sonrasında kıyamet günü Allah tarafından yeniden yaratılacakları görüşünde olduğunu belirtmektedir. Mu'tezile'ye göre ezelde kendisiyle beraber yaratılmışlardan kimse yok iken O mevcuttu. Ahiret yurdunda da âhir isminin sadece kendisine ait olması gerektiğinden kendisi varlığı haricinde herhangi bir yaratılmışın varlığını sonsuza kadar sürdürememesi şarttır.⁹⁹

Ebuil-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât (ö. 300/913), cennet, cehennem ve ehillerinin ahirette yok olacağını iddia edenin Cehm b. Safvân olduğunu belirtir. O, böyle bir görüşün Mu'tezile'ye atfedilmesine şiddetle karşı çıkar. Mu'tezile'nin bu tür düşünceye sahip olmadığını Ebû İshâk İbrâhim en-Nazzâm, (ö. 231/845) ve Ebû Hüzeyl, Allâf'tan örnekler vererek ispata çalışır. Nazzâm'ın şö-

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1: 405-406; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, (Kahire: Mektebetü nehdati'l-Mısri, 2000), 199; Nesefî, *Bahru'l-kelem*, 105-106, 109; Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil*, 1: 7; Sâbûnî, *el-Bidâye*, 178.

⁹⁶ en-Nisâ' 4/57, 122, 169; el-Ahzâb 33/65.

⁹⁷ Ebi'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1993), 1: 99.

⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1: 405-406. Ayrıca bkz. Nesefî, *Bahru'l-kelem*, 109; Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil*, 1: 71; Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, 8-9.

⁹⁹ Nesefî, *Bahru'l-kelem*, 103.

le dediğini nakleder: Allah cennet ehlini cennette, cehennem ehlini de cehennemde ebedî bırakacağını haber vermiştir. Öyle ise bugün birinin Allah'ın bir şeyi haber vermesinden sonra, "O cennet ve cehennem ehlini öldürebilir" demesi imkânsızdır.

Ebu'l-Hüseyyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât (ö. 300/913), Ebû Hüzeyl'in, "Orada yeme ve gölge daimîdir" (er-Ra'd 13/33); "Orada ebedî kalacaklar" (en-Nisâ' 4/12) ayetlerini referans alarak şöyle dediğini nakleder: Cennet, cehennem ve onların içindekiler fânî olmayıp bâkîdir, ebedîdirler. Cennet ehlinin yemeleri, içmeleri, ziyaretleri bütün lezzetleri onlarda toplanmış olarak bâkîdirler. Fânî olmaz, tükenmez, zail olmaz bir şekilde devam eder.¹⁰⁰

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), ahiretin devamlı olduğunu belirtir. Ona göre dünyadaki cennet vatan elden gidebilir. İman ehli ise vatanlarını Allah'ın izniyle koruma çabası içinde olur. Ancak vatanda yaşanacak farklı gelişmeler insanları buldukları yerden çıkarabilir veya öldürebilir. Dâru's-Selâm ise asıl cennet bahçelerinin bulunduğu yerdir. Oraya girenler bir daha asla oradan çıkmazlar. Cehennemlikler de yedi, kırk gün değil hiçbir zaman oradan çıkamazlar. Orası onlar için âlem-i ebeddir.¹⁰¹

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere kelâm âlimlerinin çoğunluğu cennet ve içindekilerinin sürekliliği konusunda ittifak etmişlerdir. Onları bu düşünceye götüren deliller incelendiğinde tamamının Kur'an referanslı kaynaklar olduğu görülmektedir.¹⁰² O delillerinden birkaçı, "Cennetin yiyeceklerinin ve gölgesinin devamlı olduğunu; Allah'ın verdiği rızkın bitmesinin ve tükenmesinin hiçbir durumda mümkün olmamasını; insanların yanındakilerin bitme özelliğine sahipken Allah katında olanların ise daimî olduğunu"¹⁰³ bildiren ayetlerdir. Aynı görüş birliği, cehenneme girecek olanlar için ölümün ve cezada bir hafifletmenin olmayacağı konusunda da kendini göstermektedir. Bunun ya-

¹⁰⁰ Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, 9, 12.

¹⁰¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1: 327, 395.

¹⁰² Harun Çağlayan, "Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı", *Din Araştırmalar Dergisi* 16, sy. 43 (2013): 221, erişim 16 Aralık 2013, <http://dergipark.gov.tr/da/issue/4480/61755>.

¹⁰³ er-Ra'd 13/35; Sâd 38/54; en-Nahl 16/96.

nında onların dünyaya tekrar gönderilip Allah'ın rızasına uygun işler yapma istekleri de kabul edilmeyecektir.¹⁰⁴

Sonuç

Allah'ın sadece kendi zâtına ait bazı sıfatları vardır. Bu sıfatlar, Allah'tan başka hiçbir varlıkta bulunamaz. Bir olmak, yaratmak, büyüklük ve azamet ifade eden sıfatlar yalnız O'na yaraşan sıfatlardır. Bu sıfatların tam zıtlarının insanda bulunması ise Allah'ın yüceliğine işarettir. Tevazu sahibi olmak, boyun eğmek, Allah'a karşı âcizliğini beyan edip daima O'na muhtaç olduğunu itiraf etmek insana ait sıfatlardır. İlâhî sıfatlardan bazıları insanlarda da var olabilen sıfatları ifade eden kelimelerle açıklanmıştır. Bunun nedeni beşerî zihinleri anlama sınırına, olabildiğince yaklaştırmaktır. Bununla birlikte yaratılmışlardan herhangi birinin veya bir şeyin, Allah'ın bütün sıfatlarını taşıması söz konusu olmadığı gibi, bunlardan sadece birisini bile tam ve eksiksiz bir şekilde kendisinde bulundurması mümkün değildir.

Özellikle ahiretteki sonsuzluk hususunda Allah ile insan arasında bir benzerliğin varlığından bahsetmek mümkündür. Ancak gerek Allah'ın gerekse insanın sonsuzluğu Kur'an'da farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Allah kendi sonsuzluğunu, “Bekâ, âhir, hayyün lâ yemût”; insanın sonsuzluğunu ise “huld ve ebed” kavramlarıyla insanlığa bildirmiştir. Ayrıca Allah'ın sonsuzluğu kendi zâtı gereği iken, insanın sonsuzluğu kendi dışında bir varlık olan Allah'tandır. Bu da iki varlığın sonsuzlukta bir olmadıklarını göstermektedir.

İnsanın bu dünyada sonlu olduğu kanıtı gerek duyulmayacak kadar açıktır. Ruh beden bütünlüğünün bozulması sonucunda ölüm olayı gerçekleşmektedir. Ahirette ise Allah tarafından yokluktan sonra tekrar varlık kazandırılacaktır. Yani yeni bir yaratılışla var edilecektir. Kur'an'ın bildirdiğine göre insanın kişisel kimliği mutlak olarak korunacaktır. Ancak bunun nasıl gerçekleşeceği bildirilmemiştir.

Cehennem, cennet ve ikisinin içinde gerçekleşecek olan hususlar metafizik alanla ilgili olması sebebiyle akılla, sezgiyle veya ilmî birtakım verilerle izah edilebilecek bir alan değildir. Bu alanda tek kaynak vahiy-

¹⁰⁴ Fâtır 35/36, 37. Ayrıca bkz. Tâhâ 20/74; el-A'lâ 87/12, 13.

dir. İnsanın sonsuz olarak bu mekânlarda kalacağını belirten Allah'a güvenmekten başka seçeneğimiz de bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Akdemir, Furat. "Fetânet Sıfatı Bağlamında Hz. Peygamber'in Örnekliliği Mesalesi". Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Akdemir, Furat. "Allah-İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14, sy. 2 (2016): 509-540. Erişim 10 Eylül 2016. <http://dergipark.gov.tr/kader/issue/24623/260543>.
- Aliyyü'l-Kârî, Muhammed. *Şerhu alâ fikhî'l-ekber*. Beyrut: Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998.
- Altuntaş, Mehmet. "Kur'an'da Peygamberlere Gönderilen 'Suhufur/Kitaplar' Üzerine Bir Değerlendirme". *Turkish Studies*. 11/12 (2016): 1-24. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9913>.
- Atay, Hüseyin. *İslam İnanç Esasları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Ay, Mahmut. "Ahirete İman". Ş. Ali Düzgün (ed.). *İslam İnanç Esasları El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Bâkılânî, Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. Tayyib. *Temhidü'l-evâilî ve telhîsü'd-delâilî*. thk. Şeyh İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü kütübî's-sekâfiyye, 1987.
- Beyhakî, Ebû Bekir b. Ahmed Hüseyin. *el-İ'tikâd alâ mezhebi's-selef ehli's-sünneti ve'l-cema'*. byy.: Dâru'l-ahdi'l-cedîd, 1959.
- Beyhakî, Ebû Bekir b. Ahmed Hüseyin. *el-Esmâ ve's-sıfât*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1410.
- Çağlayan, Harun "Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı". *Dini Araştırmalar Dergisi* 16, sy. 43 (2013): 193-223. Erişim 16 Aralık 2013. <http://dergipark.gov.tr/da/issue/4480/61755>.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *el-İrşâd ilâ kavâiti'l-edille fi usûli'l-İ'tikâd*. trc. A. Bülent Baloğlu vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*. Kuşeyrî Neşri. byy.: yy., ty.
- Develioğlu, Ferit. *Lügat (Osmanlıca-Türkçe)*. Ankara, yy., 1998.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as Ezdiyyi Sicistânî el-Ezdî. *Kitâbü's-Sünen*. Beyrut: Müessesetü reyyân, 1998.
- Ebû Hanife. *Fıkhu'l-ekber. (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri ile birlikte)* haz. Mustafa Öz. Yedinci Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Ebu'l-Bekâ el-Kefevî. *el-Külliyât, müessesetü'r-risâle*. Beyrut: yy., 1998.
- Esen, Muammer. *Tahâvî Akîdesi Metni Çevirisi. İslam İnanç Esasları*. 2. Baskı. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *el-Lüma fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. thk. Hamûde Gurâbe. Kahire: Matba'atü Mısır, 1955.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü nehdati'l-Mısırî, 2000.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Mısır: Hey'etü'l-mısıryetü'l-âmmetü li'l-küttâb, 1979.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Maksâdu'l-esnâ şerh esmâillâhi'l-husnâ*. nşr: Mahmûd Bîcû. Dımeşk: Matba'atu sabâh, 1999.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-İktisâd fi'l-î'tikâd*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Maznûn es-sağîr. (Mecmûâtu resâili İmâm Gazzâlî adlı eserin içinde)*. Lübnan: yy., 1994.
- Gurâbî, Ali Mustafa. *Târihu'l-fırakî'l-İslamiyye*. Kahire: yy., 1981.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn. *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-reddi a'lâ ibn Râvendî'l-mülhid*. Beyrut: Mektebetü dâri'l-'Arabî, 1993.
- İbn Fâris, Ebû Hüseyin b. Ahmed. *Makâyısu'l-luğa*, thk: Abdüsselam Muhammed Harun. yy.: Dâru'l-fîkr, 1979.
- İbn Hümâm, Kemal. *el-Müsâyere fi ilmi'l-kelâm*. Byblion1@hotmail.com: Dâru ve mektebetü byblion, 2005.
- İbn Kayyım el-Cevziyye. *er-Rûh*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1982.

- İbn Kesîr, Ebi'l-Fidâ İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Muhammed Seyyid Muhammed vd. Kâhire: Mektebetü evlâdi'ş-şeyh li't-türâs, 2000.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. byy.: yy., ty.
- İbnü'l-Cevherî. *es-Sihâh*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-melâyîn, 1990.
- İsfehânî, Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassali'l-kelem ve'l-hikme*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kelâbâzî, Ebî Bekr Muhammed b. İsmâil. *T'arruf li mezhebi ehli't-tasarruf*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Kuşeyrî, İmâm Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *Risâletü'l-Kuşeyrî*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Mâtürîdî, İmâm Ebî Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmûd. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâtürîdî, İmâm Ebî Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmûd. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2003.
- Mukâtil b. Süleyman, İmam Ebi'l-Hasan. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferid. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Beytü'l-efkârî'd-devlî, 1998.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vil*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1999.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'în. *Kitâbü't-temhîd li kavâidi't-tevhîd*. Birinci Baskı. (Kahire: Dâru't-taba'ati'l-Muhammediyye, 1986.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'în. *Bahru'l-kelem*. trc. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1981. I-III.
- Pezdevî, İmâm Ebu'l-Yusr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. trc. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1981.
- Sâbûnî, Nüreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *el-Bidâye fi usuli'd-dîn*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.

- Sâvî, Şeyh Ahmed b. Muhammed. *Kitâbu Şerhü's-Sâvî alâ cevhereti't-tevhîd*. Thk. Dr. Abdülfettâh el-Bezm. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ty.
- Sezen, Melikşah. *İmam Eş'ârî istihsânu'l-havd fi ilmi'l-Kelâm Risalesi ve İzahı*. İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2016.
- Şehristânî, Ebi'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emîr Ali Mehnâ. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1993.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Merkezü'l-buhûsi ve'd-dirâsâti 'Arabiyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 2001.
- Tahâvî, İmâm Ebî Ca'fer. *el-Akâidetü't-Tahâviyye beyânü akâdeti ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. Beyrut: Dâru ibn Cezm, 1995.
- Teftazânî, Sa'duddîn. *Şerhu'l-'akâidi'n-Nesefiyye*. Kahire: Mektebetü külliyyeti'l-Ezherî, 1988.
- Yar, Erkan. *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsan Bütünlüğü Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Mustafa Mecazi. Kuveyt: Tûrâsü'l-'Arabî, 2001.
- Zemahşerî, Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türasi'l-'Arabî, 2003.